

¹Горелов И.Н. Проблема функционального базиса речи в онтогенезе. – Челябинск, 1974; ²Бернштейн Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. – М., 1966; ³Там само. – С.70; ⁴Леонтьев А.А. Психолингвистические проблемы семантики. – М., 1983; ⁵Там само. – С.17; ⁶Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М., 1983; ⁷Акишина А.А. и др. Жесты и мимика в русской речи. – М., 1991; ⁸Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987; ⁹Антипов Г.А. и др. Текст как явление культуры. – Новосибирск, 1989. – С. 121-130.

О.О.Суховій, асист.

ФРАЗЕОЛОГІЯ КУЛЬТОВО-РЕЛІГІЙНОЇ СФЕРИ (на матеріалі казань Варлаама Ясинського)

У казаннях українських проповідників XVII ст. широко представлена фразеологія релігійної сфери, яка, проте, ще не досліджена в повному обсязі. Зокрема, потребує ретельного вивчення фразеологія, що характеризує культово-релігійну діяльність, символіку та атрибутику. У цій роботі ми розглянемо семантичну структуру фразеологічних одиниць (ФО), використаних у казаннях відомого українського культурного та релігійного діяча XVII – початку XVIII ст. Варлаама Ясинського¹. Частина сполук, які, безсумнівно, є фраземами, не фіксується словниками, тому наше завдання – ввести їх до фразеологічного фонду української мови та встановити їхнє точне значення. Окремі ФО в сучасній мові зазнали змін у семантиці, вийшовши за межі релігійної сфери; ми проаналізуємо такі випадки. Крім того, вислови можуть мати незвичне значення, яке важко встановити поза контекстом, що може свідчити про авторську трансформацію чи переосмислення традиційних ФО.

Сакральними лексемами і словосполученнями вважають назви діахронічних християнських теологічних уявлень, понять, термінів і категорій, а також дій, процесів, об'єктів, символів і суб'єктів релігійної практики². Зазначимо, що фраземи на позначення нематеріальних осіб у цій роботі не аналізуємо.

Серед сполук, які характеризують основні поняття, процеси та стани релігійної практики, насамперед виокремлюються ФО, що відображають поняття віри. У казаннях лексеми *віра*, *вірити* вживаються майже виключно в релігійному значенні. У християнстві

віра є центральною світоглядною позицією й одночасно психологічною установкою; поняття віри майже збігається з поняттям релігії³. Виділяємо ФО на позначення віри, що можуть вживатися із значенням переходу до християнської релігії: *приве(л) в(ъ) вѣру* (Я. – 78); *во вѣру обрати* (Я. – 239а) – 'схилити когось до певного релігійного вчення (християнства)' (пор.: давньорус. *обрати на свою вѣру* (СДРЯ. – II. – 300)); *утве(р)дити вѣру* (Я. – 78) – "зміцнити в людині релігійні переконання, допомогти стати справжнім християнином" (польс. *utwierdzac wiarę* (SFJP. – II. – 537), давньорус. *вѣру утверди* (СДРЯ. – II. – 300)); *завлү(ж)дше(й) дши члвч(с)ко(й)* (Я. – 115), синонім – *овци завлү(ж)дшей* – "того, хто відійшов від істинної віри": [Ісус] "проходивъ веси и грады шукаючи овци заблү(ж)дшей" (Я. – 394). У сучасній мові значення розширилося: *зблукана (зблудла, рідко блудна, приблудна) вівця* – "людина, яка порвала стосунки з тим середовищем, до якого раніше належала, або яка збилася з правильного життєвого шляху" (ФСУМ. – I. – 113). Одна фразема тотожна поняттю довіри: *не яша вѣри* (Я. – 97а) – "не довіряли"; в укр. мові зберігає форму і значення: *не йняти/не пойнати віри кому, чому* і без додатка (ФСУМ. – I. – 359) (пор.: *вѣру ъти* – "вірити чому, повірити кому, вважати за істину" (ПЦСС. – I. – 116), *пояти вѣроу* (СДРЯ. – II. – 299)). Інші ФО називають віруючих: *раба Г(ѣ)дня* (Я. – 40а); *рабъ Бжій* (Я. – 140а) – "християнка", "християнин" (у християнстві кожен віруючий служить Богові, є його рабом; це пов'язане з уявленням про повну залежність людини від Бога, пор.: СУМ. – XVI. – III. – 10; у сучасному вжитку втратилося релігійне забарвлення: укр. *раб божий, раба божя*, жарт., ірон. – "людина взагалі; звичайна людина" (ФСУМ. – II. – 725)). *Дша христіанская* (Я. – 22) – "християнин" (пор.: давньорус. *доуша хръстіаньская* (СДРЯ. – III. – 106), староукр. *доуша христіанская* – "християнин" (ССУМ. – I. – 333)). Поза релігійною сферою фразема не збереглася.

Фразеологізми в казаннях позначають релігійні ритуали та їхню атрибутику, наприклад, жертвоприношення (у дохристиянських віруваннях), піст, послушництво та церковну відправу. Жертви могли бути безкровні та заколювані (ПЦСС. – I. – 182), в аналізованих сполуках мова йде про людські жертви: *приносити в(ъ)*

кровопролиття же(р)твѹ (Я. – 13а) – "убивати когось у дар Богові"; возведи во тревѹ (Я. – 13) – "принеси в жертву [сина]". Постѹ о(т)правляти (Я. – 138) – "поститися" (варіант: постѹ о(т)правовалъ (Я. – 244а)); послѹшаніє на себе пріяти (Я. – 17) – 'стати послушником' [для людини, що готується стати ченцем]; слѹжбѹ Бжѹю – "богослужіння, відправу" (Я. – 10) (староукр. *божая служба* (ССУМ. – I. – 107)); облечен(ъ)нын в(ъ) ризи вѣлыя (Я. – 256) – 'праведники' (білий одяг є символом очищення від гріхів (ПЦСС. – I. – 548), а також ознакою належності до білого духівництва (ПЦСС. – I. – 64), пор.: *бѣлая ризица* (СДРЯ. – I. – 363)). Фразама *ѣтая ѣтыми* (Я. – 163а) називає частину церковного приміщення: 'найважливіша частина шкіни, в яку входив першосвященик раз на рік у день очищення, а також частини жертв за гріхи та провини; символізує небесну, торжествуючу церкву' (ПЦСС. – II. – 583. – 605). Сполука збереглася у слов'янських мовах з іншим значенням: рос. *святая святых*; укр. *святая (свята, святе) святых чого* і без дод., книжн. – "щось таємне, неприступне для непосвячених", "що-неб. недоторканне", "що-неб. найдорожче, найзаповітніше" (ФСУМ. – II. – 790).

У фраземах відображений такий релігійний ритуал, як молитва – засіб зм'якшування розгніваних небес (ПЦСС. – I. – 314); всі вони метафоричного характеру: горячимн матвамн (Я. – 160); мо(л)бѹ простираешъ (Я. – 184а); пролю молитвѹ (Я. – 343а) – "помолося".

Окремо виділяємо ФО, в яких відображене уявлення про життя за Божими заповідями. Заповіді – це основні морально-релігійні настанови побутового характеру, викладені в Біблії від імені Бога. Вони становлять виклад норм суспільної поведінки і мають виконуватися людьми беззаперечно. У Старому Заповіті це 10 "заповідей Мойсея" (Вихід. 20. 3 – 17), у Новому – це "заповіді блаженства", викладені, за легендою, Ісусом Христом. У сучасній українській мові *заповіді* – "високі моральні настанови". Варлаам Ясинський уживає такі сполуки, що стосуються заповідей: Бжѣственныє заповѣди (Я. – 22а) – 'норми суспільного життя, висловлені від імені Бога' (Вихід, 20.6); по заповѣдемъ Гдѣѣмъ [жити] (Я. – 84а) – "як приписано Святим Письмом". Сюди ж тяжіють ФО, які формулюють настанови праведного життя: крѣтною [по Хртѣ] ндѹчи

дорогою (Я. – 246) – "жити, наслідуючи життя Ісуса Христа"; по п'яти Г(є)дня шествовати (Я. – 50) – "жити праведно; так, як Господь"; во слѣдъ тебе ходилъ (Я. – 120а) – "в усьому наслідував тебе"; тѣсними ити враты (Я. – 270) – 'жити праведно, дотримуючись усіх християнських норм': (пор.: *врата тѣсная, оузъкая* – 'про життя за законом Божим' (СДРЯ. – I. – 483), *тѣсныи ворота* – 'сподвижницьке життя' (СУМ. – XVI. – III, 234)). Порухення християнських норм життя називає фразема: пре(с)тупивши заповѣд(ь) Г(є)пдню (Я. – 136) – 'порушивши священні закони, викладені в Біблії'; о(т) істинно(г)[о] п'яти [заповѣдей] уклонилъся (Я. – 129а) – "порушив настанови праведного життя". Сучасна мова здебільшого не фіксує цих сполук.

Наступна група – це ФО, що називають дії, пов'язані з уявленням про гріх. Вони можуть позначати такі поняття: гріх (грішити, грішник); сповідь, каяття і спокута; прощення гріхів та очищення. Насамперед, назвемо ФО із загальним значенням "грішити" – "не грішити". Процес гріхопадіння ілюструють такі сполуки: наве(д)ши грѣха везовразіе (Я. – 17) – 'згрішивши'; в(ъ) грѣхн впадати (Я. – 339а) – "грішити, вчинити щось осудливе" (сучасне *впасти в гріх* – "зробити щось заборонене певними етичними законами" (СУМ. – I, 748)); невниности вѣдинокъ обернулъ в(ъ) упадокъ (Я. – 8) – "став грішником, згрішив". Численнішою є група фразем із антонімічним значенням – "не грішити", "перемогти гріх", "порятувати інших від гріхів": грѣховныя не вкѣсывши скве(р)ны (Я, 150) – 'не згрішивши'; грѣха уморити [в(ъ) себѣ] (Я. – 79а) – 'не піддатися спокусі вчинити щось аморальне'. У сучасній мові є відповідник *відійти/відходити від гріха* – "запобігти якомусь осудливому вчинку; не допустити, заздалегідь відвернути що-неб. небажане, неприємне" (ФСУМ. – I. – 120). *Воздвигни мя из(ъ) пропасти грѣховъ* (Я. – 200) – "дай можливість не грішити" [звертання до Бога]. *Те(р)ніе грѣховъ сокрушити* – тут: "позбавити людство покарання за негідні вчинки": "пришедший те(р)ніе грѣховъ сокрушити те(р)ніе(м) вѣнъчается" (Я. – 342). *На себе всѣ всего свѣта грѣхн принявши* (Я. – 12а) – "взявши на себе всі злочини людства, щоб звільнити його від прокляття і смерті" [про Ісуса Христа]. У сучасній мові є вислів *брати (взяти) гріх на душу* –

"робити що-неб. усупереч власній совісті, прийнятим нормам моралі" (СУМ. – II. – 171) має майже антонімічне значення та мотивацію.

Сповідь – це чесне зізнання в усіх злочинах, поганих вчинках і думках, яке є шляхом до прощення та очищення. Розкаяння – те таїнство, при якому віруючий при усному сповіданні гріхів своїх перед священником одержує через нього прощення. Покута – визнання своєї провини, а також покарання за злочини або гріхи.

ФО, що вживаються на позначення сповіді. **Очиствѣ(м) сѣ(д)це** [наше] **чрез(ъ) ісповѣ(д) [ѣтүю]** (Я. – 36) – 'чесно розповівши про всі недобрі думки та вчинки й розкавшись, отримаємо полегшення'. **Покуту чинили** (Я. – 403) – 'відбували покарання за вчинений злочин, провину тощо'. Зараз *спокутувати гріхи* – 'визнати свою провину і відповідати за неї' (СУМ. – II. – 171). **Понесши тяжа(р) покути ѣтон** (Я. – 303) – "відбувши покарання за вчинений злочин, провину і т. ін.". У сучасній мові сполука *нести покуту* полісемічна – "відбувати покарання за вчинений злочин, провину і т. ін."; "бути змушеним терпіти, зносити щось важке, неприємне" (СУМ. – II, 171).

ФО із загальним значенням 'прощати гріхи' варіюються лексемно і граматично: **о(т)пущати грѣхи** (Я. – 291a); **о(т) грѣха освободити** (Я. – 38); **о(т)пустити до(л)ги** (Я. – 295); **се(р)дце(м) о(т)пущае(т)** (Я. – 301a).

ФО із загальним значенням 'прощення гріхів': **о(т)пущеніє грѣховъ** (Я. – 291a); **о(т)пущеніє согрѣшеніи** (Я. – 293a). Походять із Біблії (Діяння, 2.38; І-е Іоанна, 3.14; Іоанн, 20. 22 – 23). На думку Л.Звонської-Денисюк, ідіома *відпускати гріхи* є калькою відповідного грецького вислову, "засвідчує валентність дієслова *відпускати* з таким значенням лише у цьому звороті, який бере витоки зі старослов'янської мови"⁴.

ФО із загальним значенням "очищатися": **водою очищатися**; **огне(м) очищатися**: "лучше братія водою, нежели огне(м) очищатися" [про різні способи очищення від гріхів] (Я. – 171a). З контексту: очищення водою – це процес прийняття християнства людиною, очищення вогнем – прийняття мук у пеклі.

Фразеологія релігійної сфери досить повно репрезентує основні релігійно-світоглядні поняття і категорії. Так, у казаннях фіксуємо ФО, які називають ознаки та дії, що характеризують Бога або йдуть від Бога і впливають на життя людини в цьому чи потойбічному

світі. Насамперед, це духовні особливості: Бжїя влгдть (Я. – 30) – "щедроті, дари, ласка Божа", у суто богословському розумінні – "рятівна сила Божа", у сучасній мові *благодать божа (господня)* – "вища міра похвали" (ФСУМ, I, 34); Бжества силґ (Я. – 8а) – "могутність, силу, владу Бога"; жезло(м) силы (Я. – 33) – "символом влади, могутності" [у контексті слово *жезль* ужите в метафоричному значенні як символ Божої сили; значення жезла виводиться з приписуваної йому магічної сили, яка, в свою чергу, є похідною від уявлення про будь-яку паличку чи жезл як про пряму лінію, що втілює натяк на напрямок та інтенсивність⁵]; животво(р)нґю силґ (Я. – 5а) – 'здатність давати, творити життя' [стосується Бога]; крнница справе(д)ливости Бжю(й) (Я. – 162) – "Божа справедливість"; Бжества лґчами (Я. – 35) – "величчю і славою Бога"; брашно(м) дховны(м) слова Бжїя (Я. – 146) – 'духовним харчем': "не пищею тлґекою дшу свою насыщала, но брашно(м) дховны(м) слова Бїя", фразема побудована на протиставленні духовного, небесного, і земного, тлінного; відома з давньорус. пам'яток: *доуховное брашьно* (СДРЯ. – I. – 316); Л. Андрієнко наводить ряд прикладів із використанням метафор, "у яких реалізується образ слова як духовної їжі"⁶. Дарамы нвґными (Я. – 22а) та сладости нвґныя (Я. – 22а) – "благодіяння, ласка Божа"; інша форма – *даръ божественный* – "благодать" (Ср. I. – 630); Бозки(м) промысло(м) (Я. – 40) – 'Божим провидінням'; Бжественное водхновение (Я. – 95) – "натхнення, навіювання, що йде від Бога" (давньорус. *бж(с)твґнымъ вѣдхновениемъ* (СДРЯ. – I. – 522)); вґчно(г)[о] проклятія (Я. – 48) – "позбавлення благословення та прирікання на безкінечне бідкування та страждання" (ПЦСС. – I. – 509) (варіанти: вґчнґю згґвґ (Я. – 13а), вґчное каране (Я. – 15а)); о(т) нетленна исто(ч)ника (Я. – 89) – 'від вищих сил'; ключи цґствїя Бжїя (Я. – 213а) – "дії, вчинки, думки, які допоможуть після смерті потрапити до раю".

Фраземи називають дії, що йдуть від Бога, та процеси, що відбуваються з людиною завдяки Богу: Бжества просвґти лґчами (Я. – 85а) – "[Бог] виявив свою прихильність"; вселяти влженство (Я. – 30а) – "робити людину щасливою, задоволеною"; даровъ и ласкъ Бозки(х) сподоваяет(ъ)ся (Я. – 164) – "зазнає прихильного ставлення Бога"; приве(р)нґти ласкґ Бозкґю (Я. – 285) – "заслужити

прихильність Бога"; обрѣла еси влгдть (Я. – 57) – "зазнала милості, порягунку від Бога"; Бозко(н) о(т)палъ ласки (Я. – 8) – 'втратив прихильне ставлення з боку Бога'; принялъ образъ Бжій (Я. – 8) – "був створений подібним до Бога"; образъ Бжій на севѣ змазалъ (Я. – 8) – "образив лик Божий"; дѣи непл(а)но(ст) в(ъ) щоденію слова Бжія премѣннѣи плодови(ст) (Я, 35а) – "стати справжнім християнином"; преклонивши нѣѣа (Я. – 9) – "добившись прихильності Бога" (сучасне *небо прихилити кому* – "готовий усе зробити" (Грінч. – III. – 449)); до нѣѣъ вознося(т) [славу] (Я. – 51) – "звеличують, хвалять" (укр. *підносити (піднести, підіймати, підняти і т. ін.) до небес* – 'надмірно хвалити, розхвалювати' (СУМ. – V. – 247)).

Деякі фразеологізми виникли на основі словосполучень із конкретним значенням, які згадуються у Святому Письмі і стали своєрідними світоглядними концептами: купинѣ огнѣ(м) горящюю и несогараемюю (Я. – 34) – "терновий кущ, який не горить" (Вихід. – 3. 2-4), давньорус. *купина не опалима* (СДРЯ. – IV. – 332); у сучасній мові вислів *неопалима купина* (СУМ. – V. – 349) використовується для створення образів, що утверджують безсмертя; камен(ь) краеуго(л)ны(н) (Я. – 14) – "основа, фундамент", у сучасній мові *наріжний камінь чого* – "основа чого-неб.; основний, провідний принцип" (ФСУМ. – I. – 363). Давньорус. *камень краюгоузьльныи* – калька з грецької мови (СДРЯ. – IV. – 199). На думку А.М.Бабкіна, лексема *краеугольный* стала в сучасній російській мові вільною внаслідок відриву від ФО⁷. Те ж можна твердити щодо українського *наріжний*. Во(д)живы(х) (Я. – 9а) – "життедайного джерела" (у переносному значенні). Образ води належить до найдавніших архетипів і "символізує очищення, оновлення і, тим самим, початок нового життя"⁸. У прямому значенні *вода живая* – "протічна, джерельна вода" (СДРЯ. – I. – 451). У переносному значенні часто вживається у Святому Письмі (Іоанн. – 7.38). Звідси похідне утворення: напо(н)те животною влгдтій водою (Я. – 206) – "очистіть, дайте життедайної сили".

Розглянуті сполуки є типовими для казань, як і для церковно-релігійної літератури в цілому. Аналіз їх дає підстави стверджувати, що фразеологія релігійної сфери становить значну частину фразеологічного фонду української мови і може бути введена до історичного фразеологічного словника української мови.

¹Суховій О.О. Варлаам Ясинський у культурно-релігійній та літературно-мовній ситуації України 2-ої пол. XVII ст. // Слов'янська культура: здобутки і втрати : Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (14-16 травня 1996 р.). – Полтава, 1996. – Т. 1. – С.80-83; ²Грицьків К. Сакральні лексеми та вислови і трудність їх ужитку в сучасному українському мовному просторі (на прикладі поезії Є.Маланюка) // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій : Матер. Всеукр. наук. конф. – Львів, 13-15 травня 1998 р. – С. 264; ³Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 77-78; ⁴Звонська-Денисюк Л. Типові складності перекладу Нового Завіту // Сучасна українська богословська термінологія... – С. 53; ⁵Кэрлот Х.Э. Словарь символов. – М., 1994. – С. 193; ⁶Андрієнко Л. Генеза поетичної метафори бароко // Мовознавство. – 1996. – № 2-3. – С. 43; ⁷Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. – Л., 1970. – С. 55; ⁸Андрієнко Л. Знач. роб. – С. 40.

Список умовних скорочень назв джерел

- Грінч.** – Грінченко Б.Д. Словарь украинского языка : У 4 т. – К., 1909.
ПЦСС – Полный церковно-славянский словарь: В 2 т. /Состав. священник магистр Г.Дьяченко. – М., 1998.
СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.): В 10 т. – М., 1988 – 1991. – Т. 1-4.
Ср. – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам : В 3 т. – М., 1958.
ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2 т. – К., 1977 – 1978.
СУМ – Словник української мови : В 11 т. – К., 1970-1980.
СУМ XVI – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28 вип. – Львів, 1994. – Вип. I, II.
ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : У 2 т. – К., 1993.
Я – Ясинський Варлаам. Збірник казань. Зберігається у відділі рукописів НБУВ НАН України за шифром ДА 226 Л.
SFJP – Skorupka St. Słownik frazeologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1974. – Т. 1, 2.

Г.І.Кузьменко, асп.

**ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИЧНОЇ ДВОВИМІРНОСТІ ОМОНІМІВ
У ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ**

Структура мови відбиває результати пізнавальної діяльності людини. Кожне поняття і явище сприймається людською свідомістю через специфічний код, яким є слово. Але обсяг і характер інформації, що передається, сама структура коду постійно видозмінюються. При цьому мова не йде про повну руйнацію старої сис-

© Г.І.Кузьменко, 2001.